

Хмельницька обласна державна адміністрація
Управління культури, національностей та релігій облдержадміністрації
Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Кам'янець-Подільська міська організація Національної Спілки Краєзнавців України
Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець»

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ

АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ

УКРАЇНИ

**IV Всеукраїнська науково-практична конференція
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника,
присвячена 180-й річниці від дня народження
Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834-1908)**

Кам'янець-Подільський

2014

28. Трубочанінов С. В. «Перший історико-географ Південної Росії» (Філіп Бруун) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – Т. 23: На пошану професора С.А. Копилова. – С. 344-359.
29. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 832, оп. 1, спр. 176, арк. 1-1зв.

Людмила Ясновська

к.і.н., доцент Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка м. Чернігів

ДАВНЬОРУСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ В.Б. АНТОНОВИЧА

У статті зроблена спроба проаналізувати дослідження давньоруських старожитностей Чернігівщини основоположником української археологічної та історичної школи другої половини XIX – початку XX ст. Володимира Боніфатійовича Антоновича. Визначено його внесок в розвиток архітектурно-археологічних досліджень в регіоні, організацію розкопок та участь у підготовки археологічних з'їздів.

Ключові слова: Антонович, Археологічний з'їзд, городище, могильник, курган.

Володимир Боніфатійович Антонович (1834–1908 рр.) – основоположник української історичної школи другої половини XIX – на початку XX ст., яка вивчала минуле не тільки на основі писемних джерел, а й зверталася до археологічних. Важко знайти куточок України, що не потрапив до уваги дослідника. Хоча потрібно зазначити, що Київська історична школа звернулася, в першу чергу, до вивчення старожитностей Правобережної України [15, с. 6], а археологічні пам'ятки Північного Лівобережжя розглядалися в дослідженнях епізодично. Як виняток можна згадати роботи його учнів – Д.І. Багалія та П.В. Голубовського, присвячені історії Сіверської землі до XIV ст., з використанням як літописних, так і археологічних джерел [1; 5]. І все ж таки, один із регіонів Північного Лівобережжя – Чернігово-Сіверщина – став об'єктом археологічних досліджень В.Б. Антоновича. Окрему групу, серед розкопаних ним пам'яток різних епох, складають старожитності давньоруської доби – курганні некрополі, городища, культові споруди. В даній роботі розглядається територія в межах сучасної Чернігівської області.

Перше знайомство В.Б. Антоновича зі старожитностями Чернігівщини відбулося під час роботи III Археологічного з'їзду 1874 р. в Києві На виставку з'їзду Д.Я. Самоквасовим були представлені речі, знайдені під час розкопок Чернігівських та Седнівських курганів з кострищами, в тому стані, в якому були виїняті з поховань «в грудях железной окиси, соединенных с углем, пеплом и костями» [24, с. 9]. Саме під наглядом В.Б. Антоновича проходило їх розбирання та очищення.

Тоді ж, Д.Я. Самоквасовим у рефераті «Северянские курганы и их значение для истории» [25] були підведені підсумки розкопок 1872–1874 рр. на території літописних сіверян, які дозволили визначити особливості сіверянських поховальних пам'яток. При цьому археолог заявив, що дослідження в Чернігівському повіті проводитися більше не будуть, а переносяться з 1875 р. на інші території у басейни річок Десни, Сейму, Сули для визначення території розповсюдження поховань цього типу. На з'їзді було прийнято рішення доручити подальше вивчення курганних могильників Чернігівського повіту В.Б. Антоновичу та місцевому археологу М.О. Константиновичу.

Зрозуміло, що для проведення подальших робіт потрібні були незначні кошти. Нагадаємо, що фінансування робіт Д.Я. Самоквасова у 1872–1873 рр. здійснювалося Імператорським Московським археологічним товариством (далі – ІМАТ), Чернігівським земством та власним коштом дослідника. Продовження вивчення курганних старожитностей потребувало підтримки Імператорської археологічної комісії (далі – ІАК). Тому, О.С. Уваров у квітні 1877 р. звернувся до графа С.Г. Строганова, голови ІАК, з проханням «назначить какою-либо сумму на снаряжение ученой экспедиции для раскопки курганов» у Київській, Чернігівській та Полтавській губерніях [17, Арк. 7]. Незабаром була отримана відповідь-відмова, що відповідала стану не тільки розвитку, але й відношенню до середньовічної археології, яка не давала таких гучних знахідок як розкопки на Керченському та Таманському півостровах. Пропозиція ІМАТ не знайшла підтримки серед представників ІАК. Тому і продовження розкопок у Чернігівській губернії В.Б. Антоновичем не відбулося аж до початку 80-х рр. XIX ст.

Підготовка до проведення Всеросійських з'їздів вимагала від дослідників нових матеріалів для традиційних археологічних виставок. За дорученням С.О. Уварова, напередодні V Археологічного з'їзду 1881 р. у Тифлісі, В.Б. Антонович звернувся до вивчення старожитностей Північного Лівобережжя. Він оглянув городища та кургани по берегах Десни, Снову, Білоуса та Дніпра, погодившись з окресленою Д.Я. Самоквасовим схемою співіснування сіверянських городищ та курганів. Разом із художником К.Ф. Охоровичем,

протягом липня – серпня 1881 р., йому вдалося провести археологічні розкопки на давньоруських курганних некрополях Любеча, Сибережа, Табаївки, зафіксувавши кургани з кострищами, поховальними урнами та кістяками в могильних ямах [6].

Саме В.Б. Антонович започаткував археологічне вивчення старожитностей Любеча. Його увагу, насамперед, привернули курганні могильники міста. Влітку 1881 р. він провів розкопки в урочищах Високе поле, Мокріївщина та Чоботок, де нараховувалось, відповідно: 50, 30 та 6 насипів [6, с. 28]. Найбільше насипів В.Б. Антоновичем було досліджено в урочищі Високе поле, у тій частині могильника, яка не була зайнята пізніми похованнями. На цій ділянці з 19 курганів виявилось добре збережених тільки 7 насипів (№№ 1, 2, 5, 12, 13, 17); 5 були напівзруйновані під час прокладки дороги; 3 зруйновані обвалом яру; 4 – зіпсовані ямами. Розкопки В.Б. Антоновичем проводились традиційною на той час методикою – «колодязем». У досліджених курганах цієї групи були зафіксовані поховання за обрядом трупоспалення, трупопокладення та два кенотафи.

Серед 9 розкопаних курганів можна виділити: жіноче поховання в підкурганній ямі (№ 12) з інвентарем (срібне скроневе кільце, дві намистини з гірського кришталю) та поховання в кургані № 13 на рівні давнього горизонту, також з інвентарем (залізний ніж, сліди срібного окислу на кістках грудної клітки), а біля лівого коліна небіжчика В.Б. Антонович зафіксував скупчення вугликів та попелу, що засвідчує пережитки язичництва в похованнях Любецького некрополя.

В урочищі Мокріївщина, що неподалік від городища Лисиця, дослідник розкопав чотири насипи (№ 1, 2, 3, 4); решта були значно пошкоджені, а деякі мали сліди попередніх грабіжницьких розкопок. Найцікавішим у цій групі виявився курган № 4, заввишки 3,15 м. Навколо насипу був зафіксований колоподібний ровик з трьома перемичками. У верхній частині насипу виявлено впускне поховання (мабуть, дитини). На кострищі зафіксовані залишки трьох дубових плах, фрагменти кераміки, бронзовий невизначений предмет та кістяне знаряддя, «имеющее подобие большой иглы, с одной стороны покрытое резным узором в виде рогов, расставленных друг над другом в три яруса». Як вважав О.А. Спіцин, це, можливо, «вусики» (псалії) від вудил угорського походження [26, с. 110].

В урочищі Чоботок (між озерами Берестовим та Болгач) В.Б. Антонович розкопав два насипи. В кургані № 1 був зафіксований ровик навколо насипу, глибиною 62 см, з чотирма перемичками, але ніяких ознак поховання не виявлено. Другий курган також не мав поховального інвентарю [6, с. 30]. Можна припустити, що це були меморативні поховання – кенотафи.

В басейні р. Білоус В.Б. Антонович провів розкопки в курганній групі, що налічувала 100 насипів в урочищі «Мокієви курганки» біля с. Сибереж, та в групі з 78 курганів біля с. Табаївки. У кожній із них було розкопано по 2 кургани за обрядом трупоспалення на місці поховання. На кострищі одного з них було зафіксовано наконечник стріли, астрагал та фрагменти кераміки вінців і денець: з клеймом та з 5 круглими отворами [6, с. 31–33].

У листі від 27 липня 1881 р. до дружини В.Б. Антонович скаржився на те, що «здешние курганы озлобили меня однообразием и бедностью. Везде один тип сожжения: сожжение с костром, сожжение с горшком и сожжение так. Одни угли и жженные косточки ...; авось в Борзенщине будет бронза; если же нет, то плюну и уеду разсердившись. Впрочем, один любецкий курган был интересен как материал для всяких гипотез и аналогий. Вообразите нечто такое: 1. Большой костер, покрытый бревнами обугленными, жженными костями – останки какого-то выдающегося в свое время Любечанина. 2. Над ним скелет молоденькой (около 20 лет) девушки. Неправда ли, курганная идиллия» [14, с. 265]. Ці рядки листа підтверджують, що методика розчистки кострищ була на той час ще недосконалою. Та й самі науковці більше були зацікавлені в значних речових знахідках, які можна отримати під час розкопок, наприклад, курганів доби бронзи або скіфського часу. Ось чому В.Б. Антонович очікував на Борзнянщині «набрати на хорошие курганные типы», де дійсно він розкопав насипи доби бронзи. Тоді ж, на Тифліському археологічному з'їзді 1881 р., відбулася розмова двох археологів, які поділилися своїми думками про практичні прийоми розкопки курганів з кострищами.

Не маючи коштів на публікацію звітів, В.Б. Антоновичу не вдалося зробити окремого реферату за результатами робіт. Хоча він пропонував у 1893 р. О.О. Бобринському надрукувати їх як додаток до праць П.М. Яременка. Лише старанням П.С. Уварової та Д.Я. Самоквасова його щоденник, який на сьогоднішній день перебуває у фондах Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. Вернадського [9, Арк. 33–43], було надруковано в «Трудах Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда» 1906 р., на жаль, без планів курганних груп.

Голова ІАК граф О.О. Бобринський (з 1886 р.) у зв'язку з підготовкою до видання праць П.М. Яременка, звернувся у 1893 р. до В.Б. Антоновича з пропозицією організувати експедицію по вивченню поховального обряду радимичів на території Могильовської та Чернігівської губерній [21, Арк. 1–2]. Провівши роботи на території Могильовської губернії, дослідник разом із С.А. Мазаракі у червні 1893 р. провів розкопки на багатотисячному курганному некрополі, біля с. Липове Роменського повіту (тодішньої Полтавської губернії,

тепер Талалаївський р-н Чернігівської обл.). Ними були розкопані два кургани за обрядом трупопокладення у зрубі [8]. Ці незначні дослідження, двох відомих археологів, не були відзначені в історіографії [27]. Скоріш за все, це сталося від того, що О.О. Бобринський друкував у своїх виданнях не тільки описи власних розкопок, а й результати досліджень членів ІАК, не вказуючи їх прізвищ [2, с. 179–181; 29].

Ще одна зустріч В.Б. Антоновича з археологічними старожитностями давньоруської доби Чернігівщини відбулася напередодні XI Археологічного з'їзду в Києві. У травні 1898 р. на запрошення М.І. Лілеєва, він прибув до Ніжина оглянути кургани доби бронзи біля Липового Рогу, Талалаївки та біля станції Крути. Під час цієї розвідки професор оглянув місцевість, що згадувалася О.М. Лазаревським як хутір Городок і ототожнювалася з літописним Уненежем [13, с. 6], на північно-східній околиці Ніжина на землях поміщика А.М. Шепеля. В.Б. Антонович зафіксував залишки валів, визнавши їх «характерними для древнекняжескої епохи» та припустив, що на цьому місці «был город XI в.» [10, арк. 1]. Інформація про це городище з'явилася у підготовленому П.С. Уваровою покажчику городищ та курганів Чернігівської губернії, виданого Московським підготовчим комітетом до XIV Археологічного з'їзду [28, с. 86]. Дослідженнями В.П. Коваленка та Ю.М. Ситого у 80-х рр. XX ст. було підтверджено думку А.М. Насонова та О.К. Зайцева [7, с. 78; 16, с. 232–233], що саме це городище має відношення до літописного Уненежа [12, с. 76].

Архітектурно-археологічні дослідження на території Чернігівщини також пов'язані з ім'ям В.Б. Антоновича. У листопаді 1891 р. до ІАК надійшов лист від дійсного члена Київського товариства заохочування художеств Миколи Федотовича Біляшівського. Він спробував спрямувати увагу комісії на один із «древнейших памятников русского зодчества, в настоящее время близкий к полному уничтожению», що знаходився в с. Старгородка Чернігівської губернії Остерського повіту. У листі він описав жалюгідний стан церкви, звернув увагу на фрески у вівтарній частині, що «с течением времени все больше и больше разрушающиеся, никем еще вполне не скопированы и не срисованы» та сподівався на те, що комісія буде вживати заходи до її збереження. Ним же було запропоновано допомогти комісії у збиранні відомостей про пам'ятку [20, Арк. 1–1 зв.]. На жаль, комісія не звернулася за допомогою до М.Ф. Біляшівського. Нагадаємо, що про стан пам'ятки ІАК було відомо з відповіді Чернігівського губернатора на запит зроблений у лютому 1888 р. Вже на той час власник землі, де стояли розвалини Остерської Божниці, М.О. Константинович звернувся до професора Спб. університету С.П. Прахова про допомогу в збереженні вівтарної частини, але він не мав підтримки [18, Арк. 17–17 зв.].

Для вирішення порушеного М.Ф. Біляшівським питання, комісія листом від 20 січня 1892 р. звернулася до «знатока местных древностей» В.Б. Антоновича з проханням надати висновки про стан пам'ятки. Вже у квітні до ІАК надійшло повідомлення, в якому зазначалося, що це храм «княжеского времени и часть фресок довольно явственно уцелела». Крім того, надіславши фотографію збереженої вівтарної частини, В.Б. Антонович запропонував О.О. Бобринському свої послуги щодо зняття плану та замальовок фресок [19, Арк. 9 зв.]. Але комісія, з незрозумілих обставин, не скористалась його пропозицією, а копії фресок зробив у тому ж таки році А.В. Половцев за дорученням Київського церковно-археологічного товариства. У грудні 1892 р. на засіданні Імператорського російського археологічного товариства він зробив повідомлення про фрески XII ст., «найденных им в развалинах часовни Юрьевской Божницы», що викликало жваве обговорення за участю В.Г. Бока, О.Ф. Бичкова, М.В. Покровського, М.В. Султанова та В.В. Сулова [22, Арк. 201 зв.].

Крім польових досліджень, В.Б. Антонович збирав відомості для історико-географічного словника про найдавніші населенні пункти України, в тому числі і про «Черниговский город», виписуючи згадки про археологічні пам'ятки з наукових та краєзнавчих видань [11]. Повз увагу професора не пройшли унікальні археологічні знахідки з Чернігівщини. Можна вважати, що дружні стосунки з Д.Я. Самоквасовим дозволили В.Б. Антоновичу зробити для університетського музею «слепок очень похожий» чернігівського божка з Чорної могили [3, Арк. 2].

Під час підготовки Чернігівського XIV Археологічного з'їзду 1908 р. ІМАТ планувало доручити В.Б. Антоновичу та Д.Я. Самоквасову організацію проведення археологічних розкопок у 1906 р. в Чернігівській губернії [23, Арк. 28]. Хвороба не дозволила провести В.Б. Антоновичу намічені роботи, але осторонь він не залишався: слідував за підготовкою, надавав поради. Саме В.Б. Антонович зазначив, що галицькі археологи можуть прийняти участь у роботі Чернігівського з'їзду за умови читання рефератів «на своем родном языке» [4, Арк. 222]. На жаль, у березні 1908 р. професор помер і на засіданнях з'їзду замість його виступу читалися тільки некрологи.

Враховуючи методичні недоліки археологічних досліджень В.Б. Антоновича, відсутність своєчасних публікацій, слід упевнено наголосити на важливій ролі професора В.Б. Антоновича у вивченні пам'яток IX–XIII ст. Чернігівщини, та спрямуванні подальшого ходу досліджень на території регіону. Уже на той час сучасники-чернігівці, високо оцінили внесок археолога у вивчення історичного минулого краю: обрали його почесним членом Чернігівської губернської вченої архівної комісії.

Список використаних джерел та літератури

1. Багале́й Д. И. История Северной земли до половины XIV столетия / Д. И. Багале́й. – К.: Издательство Киевского университета, 1881. – 310 с.
2. Бобринский А. А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы / А. А. Бобринский. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1894. – Т. 2. – 234 с.
3. Відділ письмових джерел Державного історичного музею в м. Москві (далі ВПД ДІМ), ф. 104, оп. 1, спр. 25, 152 арк.
4. ВПД ДІМ, ф. 17, оп. 1, спр. 635, 517 арк.
5. Голубовский П. В. История Северной земли до начала XIV в. / П. В. Голубовский. – К.: Издательство П. Завадского, 1881. – 202 с.
6. Дневники раскопок, произведенных в Черниговской губ. в 1881 году Вл. Бониф. Антоновичем // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда / [Под ред. В. К. Трутовского]. – М.: Синодальная типография, 1906. – Вып. 1. – С. 28–35.
7. Зайцев А. К. Черниговское княжество / А. К. Зайцев // Древнерусские княжества X–XIII вв. / Под редакцией Л. Г. Бескровного. – М.: Наука, 1975. – С. 45–118.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України Інститут рукопису НБУ (Далі – ІР НБУ), ф. 1, спр. № 7861, 2 арк.
9. ІР НБУ, ф. 1, спр. № 7892, 96 арк.
10. ІР НБУ, ф. 127, оп. 1, спр. № 222, 2 арк.
11. ІР НБУ, ф. 1, спр. № 8243, 16 арк.
12. Коваленко В. П. Летописный Уненеж / В. П. Коваленко, Ю. Н. Сытый // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Тезисы докладов и сообщений Второго областного научно-практического семинара. – Полтава, 1989. – С. 76–77.
13. Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. М. Лазаревский. – К.: Типография К. Н. Милевского, 1893. – Т. II. Полк Нежинский. – 521 с.
14. Листи Володимира Антоновича до Катерини Мельник // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / [упор. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський]. – К.: Заповіт, 1997. – Т. 1. – С. 264–296.
15. Михальченко С. И. Киевская школа в Российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). – М., 1997. – С. 6.
16. Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства / А. Н. Насонов. – М.: Наука, 1951. – 354 с.
17. Рукописний відділ наукового архіву Спб. Інституту історії матеріальної культури (далі – РВ НА ІМК) РАН, ф. 1, оп. 1877 г., спр. 4, 19 арк.
18. РВ НА ІМК РАН, ф. 1, оп. 1888 г., спр. 15, 76 арк.
19. РВ НА ІМК РАН, ф. 1, оп. 1891 г., спр. 44, 67 арк.
20. РВ НА ІМК РАН, ф. 1, оп. 1891 г., спр. 175, 46 арк.
21. РВ НА ІМК РАН, ф. 1, оп. 1893 г., спр. 2, 30 арк.
22. РВ НА ІМК РАН, ф. 3, оп. 1, спр. 400, 210 арк.
23. РВ НА ІМК РАН, ф. 4, оп. 1, спр. 53, 414 арк.
24. Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам / Д. Я. Самоквасов. – М., 1908. – 125 с.
25. Самоквасов Д. Я. Северянские курганы и их значение для истории / Д. Я. Самоквасов // Труды III Археологического съезда бывшего в Киеве. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1878. – Т. 1. – С. 185–224.
26. Спицын А. А. Венгерские вещи X века в России / А. А. Спицын // Известия Императорской Археологической комиссии. – СПб., 1914. – Вып. 53. – С. 106–112.
27. Супруненко О. Б. Археологічні дослідження В. Б. Антоновича на Полтавщині / О. Б. Супруненко // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича: Доповіді та матеріали. – К., 1994. – С. 250–256.
28. Уварова П. С. Выборки из дел Черниговского статистического комитета, Исторического общества Несторалетописца и архива граф. П. С. Уваровой. Городища и курганы / П. С. Уварова // Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. – М.: Синодальная типография, 1906. – Вып. 1. – С. 73–93.
29. Шовкопляс Г. М. Сергій Аркадійович Мазаракі і його колекції в збірці Національного музею історії України / Г. М. Шовкопляс // До 100-річчя Національного музею історії України. З історії музею та його раритетів: Тематичний збірник наукових праць – К., 1998. – С. 29–45.